

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Χ. ΤΣΟΜΠΙΑΝΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Α.Π.Θ.
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΡ. ΖΙΑΚΑ
ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Α.Π.Θ.

Η ΑΓΙΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (2016)
ΚΑΙ Ο ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΙΑΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Μετά την παρέλευση ικανού χρόνου από την πραγματοποίηση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Κρήτη (2016), και ευρισκόμενοι στην κρίσιμη φάση της διαδικασίας αποδοχής της, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι αυτή αποτελεί μεγάλο σταθμό, μετά από μια μακρά πορεία και προσπάθεια, για νέες εξορμήσεις της Ορθοδοξίας στο σύγχρονο κόσμο και σε όλη την οικουμένη. Παρά τους ομολογιακούς παροξυσμούς ορισμένων παραδοσιαρχικών κύκλων και τα πυκνά «σύννεφα» που μαζεύτηκαν πάνω από την Οικουμενική Κίνηση τα τελευταία 25 χρόνια, η Ορθόδοξη Εκκλησία κατάφερε για πρώτη φορά επισήμως, με συνοδική πανορθόδοξη απόφαση, να επικυρώσει και να εμπεδώσει τη βούλησή της να συμπορευθεί με τις άλλες Εκκλησίες και Ομολογίες στον δρόμο που οδηγεί στη χριστιανική ενότητα. Παράλληλα, επιβεβαίωσε και την υποχρέωση της Ορθοδοξίας να διαλέγεται και να συνεργάζεται με τον θρησκευτικώς και πολιτισμικώς «άλλον», με στόχο τη δημιουργία μιας πανανθρώπινης οικογένειας που θα φωτίζει τους δρόμους προς την ειρήνη, δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, και δεν θα κατακερματίζεται από τις εντάσεις, βιαιότητες, διαιρέσεις και ανισότητες.

Η ουσιαστική κατάφαση και θεμελίωση των οικουμενικών, ειδικότερα των διαθρησκειακών σχέσεων από τη Σύνοδο, που θα μας απασχολήσουν στο άρθρο αυτό, αποτελούν κεκτημένα της προσυνοδικής πορείας, οι κύριες συντεταγμένες της οποίας ανάγουν τις ρίζες τους στις πρωτοβουλίες που ανέπτυξε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως με τις περιώνυμες Εγκυκλίους του 1902, του

1904, και ιδίως του 1920.¹ Εν τω πνεύματι της Πατριαρχικής Εγκυκλίου του 1920 προωθήθηκε, μέσω του νέου θεσμού των Πανορθοδόξων Διασκέψεων που εισήγαγε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας Α΄ τη δεκαετία του '60 η προπαρασκευή του θεολογικού διαλόγου με τις ετερόδοξες Εκκλησίες και με το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (ΠΣΕ), καθώς επίσης και η διαθρησκειακή συνεννόηση και συνεργασία.²

Καθ' οδόν προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο: θέσεις και αποφάσεις περί διαθρησκειακού διαλόγου και συνεργασίας

Μελετώντας κανείς τις τοποθετήσεις των Ορθοδόξων Εκκλησιών και των αντιπροσωπειών τους που είναι διατυπωμένες σε επίσημα κείμενα, θα ψηλαφήσει πολύ καθαρά τη διαλεγόμενη και προσφερόμενη Ορθοδοξία, την Ορθοδοξία που στον 20^ο αιώνα άνοιξε με μεγαλύτερη δυναμική τον ορίζοντά της στην πολύμορφη οικουμένη.³

Παρ' όλους τους δισταγμούς και τις αντιρρήσεις που είχαν εκφραστεί από μέλη της, η Ορθοδοξία –όταν το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (ΠΣΕ) περί τα τέλη της δεκαετίας του '60 και τις αρχές της

¹ Βλ. π. Γ. Τσέτσης, *Η συμβολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ίδρυση του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1988.

² Βλ. για τα κείμενα των Διασκέψεων, ιδίως για τις σχετικές αποφάσεις που αφορούν στο ζήτημα της σχέσης της Ορθοδοξίας με την Οικουμενική Κίνηση στο: Β. Σταυρίδου - Ευ. Βαρέλλα, *Ιστορία της Οικουμενικής Κινήσεως*, σ. 221-226 και σ. 366-369. Αναλυτικότερα βλ. επίσης Αλ. Καραπαναγόπουλος, *Η Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Προπαρασκευή της Μεγάλης Συνόδου 1959-1976 (Ιστορικό χρονικό από πηγές αμειψείς)*, Τόμ. Β΄, Αθήνα 1990.

³ Βλ. ενδεικτικά G. Limouris (ed.), *Orthodox Visions of Ecumenism: Statements, Messages and Reports on the Ecumenical Movement, 1902-1992*, WCC, Geneva 1994. V. Ionita, *Towards the Holy and Great Synod of the Orthodox Church. The Decisions of the Pan-Orthodox Meetings since 1923 until 2009*, (Studia Oecumenica Friburgensia 62), Friedrich Reinhardt Verlag, Basel 2014. Στ. Τσομπανίδης, *Εκκλησία και Εκκλησίες. Η θέση των άλλων χριστιανικών Εκκλησιών στην εκκλησιολογική αυτοσυνειδησία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα πλαίσια του οικουμενικού διαλόγου*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2013.

δεκαετίας του '70 ξεκίνησε τις προσπάθειες που απέβλεπαν στο διαθρησκευτικό διάλογο και τις διαθρησκευτικές επαφές— είτε ένα σαφέστατο «να» στο ερώτημα περί συνεργασίας με εκπροσώπους άλλων θρησκειών και ιδεολογιών, εφόσον επρόκειτο για την εξυπηρέτηση του συνόλου της ανθρώπινης οικογένειας.

Με αρχέγονες ρίζες στην Ανατολή (τέσσερα πρεσβυγενή Πατριαρχεία αναπτύχθηκαν στην Ανατολή και μάλιστα μέσα σε έναν πολιτιστικό, γλωσσικό και θρησκευτικό πλουραλισμό), με μακραίωνες εμπειρίες στις σχέσεις Χριστιανισμού, Ιουδαϊσμού και Ισλάμ, με πείρα πολλών αιώνων, όχι μόνο του ακαδημαϊκού, αλλά και του υπαρξιακού διαθρησκευτικού και διαπολιτισμικού διαλόγου, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν προσήλθε απλώς στο διάλογο, αλλά τον προήγαγε και λειτούργησε ως ενωτικός δεσμός μεταξύ των Εκκλησιών-μελών του Συμβουλίου και των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων.⁴ Επιφανείς ορθόδοξοι θεολόγοι, κληρικοί και λαϊκοί, μέσα από διάφορες θέσεις στο ΠΣΕ θα συνδιαμορφώσουν την ημερήσια διάταξη του διαλόγου που αυτό διεξήγαγε με τις θρησκείες.⁵

Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν μια δεκαετία πριν προστεθεί στην ημερήσια διάταξη του ΠΣΕ, ο διάλογος με τις άλλες θρησκείες και λίγο πριν από την εκδήλωση του διαθρησκευτικού ενδιαφέροντος της Β΄ Βατικανής Συνόδου ήδη κατά την Α΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη της Ρόδου (1961), η Ορθόδοξη Εκκλησία συμπεριέλαβε στην Ημερησία Διάταξη της μέλλουσας να συνέλθει Αγίας και Μεγάλης Συνόδου τόσο το θέμα «Συμβολή των κατά τόπους Ορθοδόξων

⁴ Για την ιστορία του διαλόγου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των Πρεσβυγενών Πατριαρχείων, των Ορθοδόξων Εκκλησιών και των Θεολογικών Σχολών, βλ. Γρ. Ζιάκας και Αγγ. Ζιάκα, *Διαθρησκευτικός Διάλογος. Η Συμβολή της Μελέτης των Θρησκειών στην κατανόηση της θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. ΠΑΜΑΚ, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 159-286 και σ. 425-446.

⁵ Μεταξύ των πολλών διακεκριμένων ορθοδόξων θεολόγων εδώ αναφέρονται: ο Μητροπολίτης του Όρους Λιβάνου Georges Khodr, ο καθηγητής Ιωάννης Καρμίρης, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου, ο καθηγητής Γρηγόριος Ζιάκας, ο π. Γεώργιος Τσέτσης, ο πρώην διευθυντής της Ορθόδοξης Ακαδημίας Κρήτης Αλέξανδρος Παπαδερός, ο π. Εμμανουήλ Κλάνης, ο καθηγητής Πέτρος Βασιλειάδης, ο επί σειρά ετών Αναπληρωτής Γενικός Γραμματέας του ΠΣΕ Γεώργιος Λαιμόπουλος, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος.

Εκκλησιών στην επικράτηση των χριστιανικών ιδεωδών της ειρήνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας και της αγάπης μεταξύ των λαών» όσο και το θέμα «Ορθοδοξία και άλλαι θρησκείαι». Στην Α΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη της Ρόδου, η οποία προοδοποίησε την πανορθόδοξη προσυνοδική πορεία, υπογραμμίζεται με έμφαση «η σημασία και η συμβολή του συνόλου της Ορθοδόξου συμμετοχής εν τη κατευθύνσει της Οικουμενικής σκέψεως και δράσεως».⁶

Ακολούθησαν μεγάλοι σταθμοί στη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας του διαθρησκειακού διαλόγου σε πανορθόδοξο επίπεδο, όπως η Α΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη (Σαμπεζύ, 1976), με ομόφωνη την επιθυμία της «να συμβάλει στη διαθρησκειακή κατανόηση και συνεργασία [...]»,⁷ και η Γ΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη στο Σαμπεζύ (1986) για τη «Συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην επικράτηση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας και της αγάπης μεταξύ των λαών, και στην άρση των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων».⁸ Αυτό το κείμενο-απόφαση έθεσε το ορθόδοξο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αναπτύσσονταν έκτοτε οι Διαθρησκειακοί Διάλογοι.

Το κείμενο αυτό επικαιροποιημένο και εκσυγχρονισμένο κατά την Ε΄ Πανορθόδοξη Προσυνοδική Διάσκεψη που συνήλθε στο Σαμπεζύ (2015)⁹ θα παραπεμφθεί στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο μετά την

⁶ Βλ. V. Ionita, *Towards the Holy and Great Synod*, σ. 129, VI.C. and VII.C. Επίσης Αλ. Καραπαναγόπουλος, *Η Μεγάλη Σύνοδος*, σ. 24-25 και Β. Σταυρίδου - Ευ. Βαρέλλα, *Ιστορία*, σ. 366-367.

⁷ Βλ. *Συνοδικά II*, Γραμματεία επί της προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Ορθόδοξον Κέντρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Chambésy-Γενεύη 1978, σ. 131-132.

⁸ Βλ. το κείμενο-απόφαση στα *Συνοδικά IX. Γ΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις Σαμπεζύ, 29 Οκτωβρίου – 9 Νοεμβρίου 1986. Πρακτικά – Κείμενα*, Σαμπεζύ-Γενεύη 2014, 315-325. Επίσης βλ. Στ. Τσομπανίδης, «Υπέρ της Οικουμένης»: *Μελέτες για την Οικουμενική Κίνηση και την αποστολή της Εκκλησίας στο σημερινό κόσμο*, εκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2014, Παράρτημα, σ. 662-675.

⁹ Βλ. το κείμενο «Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εν τω συγχρόνω κόσμω» με τον υπότιτλο «Η συμβολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις επικρατησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας και της αγάπης μεταξύ των λαών, και άρσιν των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων», *Συνοδικά XIII. Ε΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις Σαμπεζύ, 10–17 Οκτωβρίου 2015. Πρακτικά – Κείμενα*, Σαμπεζύ – Γενεύη 2016, σ. 313-322. Ο Τόμος είναι διαθέσιμος στον

έγκρισή του από τη Σύναξη των Προκαθημένων τον Ιανουάριο του 2016. Επίσης βαρυσήμαντο ήταν το Μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών το έτος 2000 που εξαπέλυσαν από τη Βηθλεέμ, στο οποίο από κοινού θα διαμηνύσουν ανεπιφύλακτα ότι «Προσβλέπομεν προς τας άλλας μεγάλας θρησκείας, ιδία δε τας μονοθεϊστικάς, του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, προτιθέμενοι να οικοδομήσωμεν έτι πλέον τας προϋποθέσεις διαλόγου μετ' αυτών επί τω τέλει της ειρηνικής συνυπάρξεως όλων των λαών».¹⁰

Κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και στο πλαίσιο της «Οικουμενικής Δεκαετίας για την υπέρβαση της Βίας, 2001-2011» και της αναζήτησης για μια «δίκαιη ειρήνη» σε μια σειρά σημαντικών ορθοδόξων διασκέψεων (Βουκουρέστι, Λέρος, Συρία),¹¹ υπογραμμίσθηκε η ανάγκη να παραμείνει η Ορθόδοξη Εκκλησία ανοικτή στο διάλογο με ανθρώπους διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων και φιλοσοφικών τοποθετήσεων και να γίνουν αποφασιστικά βήματα για την καταπολέμηση των αιτίων κάθε μορφής βίας και για την προώθηση δίκαιης ειρήνης στην αγορά, στην κοινότητα, μεταξύ των λαών και με τη γη¹².

Σταθμό για την οικουμενική Ορθοδοξία αποτέλεσαν ομοίως και οι Συνάξεις των Προκαθημένων του 2008 και του 2014, που εντατικοποίησαν τους ρυθμούς και προσανατόλισαν την Ορθοδοξία οριστικά προς τη σύγκληση της *Αγίας και Μεγάλης Συνόδου* το 2016. Βασικές θέσεις και των δύο Συνάξεων θα ενσωματωθούν στις αποφάσεις της Συνόδου της Κρήτης και θα προσδώσουν στην

ιστότοπο

http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/dialogos/SYNODHIKA_13.pdf.

[http://www.apostoliki-](http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/dialogos/SYNODHIKA_13.pdf)

¹⁰ Βλ. «Μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών επί τη ενάρξει των εορτασμών της Δισχιλιετίας από της κατά σάρκα Γεννήσεως του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού», *Ορθοδοξία*, περιόδ. Β', έτ. Ζ', τεύχ. Α', 2000, 19-26, σ. 22, § 8.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά την Έκθεση «*Called to Be 'Craftsmen of Peace and Justice'*», Inter-Orthodox Preparatory Consultation Towards the International Ecumenical Peace Convocation, Leros, Greece, 15-22 September 2009: http://www.overcomingviolence.org/fileadmin/dov/files/iepc/expert_consultations/090921_InterOrthodoxPrepConsLerosFinalStatement.pdf,

ιδίως τις §§ 28, 45, 46, 47.

¹² Βλ. την Έκθεση «*Called to Be 'Craftsmen of Peace and Justice'*», μέρος III, σ. 6 κ.εξ.

ορθόδοξη αντίληψη του διαθρησκειακού διαλόγου μια ευρεία πνοή και έναν επίκαιρο χαρακτήρα, ο οποίος βαδίζει μεν στα αγνάρια της Γ' Προσυνοδικής αλλά μέσα σε νέες καταστάσεις και ανάγκες.

Έχοντας επίγνωση της σοβαρότητας των κοινωνικοπολιτικών προκλήσεων καθώς και των ποικίλων εθνικιστικών και θρησκευτικών αντιθέσεων που απειλούν τη συνοχή των κοινωνιών και ενδιαφερόμενοι για την αντιμετώπισή τους, οι Προκαθήμενοι το 2008 και το 2014 επαναβεβαίωσαν την επιθυμία τους, παρά τις δυσκολίες, να συνεχίσουν τους θεολογικούς διαλόγους με τους λοιπούς Χριστιανούς, όπως επίσης και τους διαθρησκειακούς διαλόγους, ιδιαιτέρως με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ¹³. Στα Μηνύματα αξιοσημείωτη είναι η θεολογική θεμελίωση του διαλόγου της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις άλλες θρησκείες –που θα τη συναντήσουμε και στη Σύνοδο της Κρήτης- στη διδασκαλία για την παγκοσμιότητα του λυτρωτικού έργου του Χριστού, το οποίο συνδέεται με τη διδασκαλία για την ενότητα ολόκληρου του ανθρώπινου γένους και της θείας δημιουργίας.¹⁴

Η Σύνοδος για τον διαθρησκειακό διάλογο

Το άνοιγμα του ορίζοντα στην πολύμορφη οικουμένη

Όταν τον Ιούνιο του 2016 συνήλθε η Αγία και μεγάλη Σύνοδος στην Κρήτη, η σημασία του διαθρησκειακού διαλόγου είναι ήδη αναγνωρισμένη. Όπως σημειώθηκε, η Ορθόδοξη Εκκλησία με πείρα πολλών αιώνων, όχι μόνο του ακαδημαϊκού, αλλά και του βιωματικού διαθρησκειακού και διαπολιτισμικού διαλόγου, δεν προσήλθε απλώς στον διάλογο που αναπτύχθηκε στα πλαίσια του ΠΣΕ, αλλά τον προήγαγε και μάλιστα λειτούργησε ως ενωτικός δεσμός μεταξύ των

¹³ Βλ. το «Μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών, Φανάριον 2008», στο Στ. Τσομπανίδης, «Υπέρ της Οικουμένης», Παράρτημα, 683-688, εδώ σ. 687, § 13. γ). Επίσης στο ίδιο, «Σύναξις τῶν Προκαθημένων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (Φανάριον, 6 - 9 Μαρτίου 2014) - Μήνυμα», 693-697, ιδίως σ. 696, § 8.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά «Μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών, Φανάριον 2008», στο Στ. Τσομπανίδης, «Υπέρ της Οικουμένης», Παράρτημα, σ. 694, 695-696, §§ 2, 5, 6.

Εκκλησιών-μελών του Συμβουλίου και των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων.

Η Σύνοδος, ωστόσο, αποτελεί αποφασιστική τομή και οριακό σημείο για την πορεία του διαθρησκευτικού διαλόγου και των σχέσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις άλλες θρησκείες, γιατί για πρώτη φορά η Ορθόδοξη Εκκλησία επισήμως, με συνοδική πανορθόδοξη απόφαση, επικυρώνει και εμπεδώνει την υποχρέωση της Ορθοδοξίας να διαλέγεται με ανθρώπους άλλων πολιτισμών και άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων και υπογραμμίζει, με έμφαση, την αξία του νηφάλιου διαθρησκευτικού διαλόγου για την προώθηση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, της ειρήνης και της καταλλαγής. Αξιοσημείωτο είναι ότι η Σύνοδος δεν καταφάσκει απλώς στον διάλογο ούτε αποτελεί μια σύνθεση του προβληματισμού και των πορισμάτων των διορθοδόξων και διαθρησκευτικών συναντήσεων κατά την προσυνοδική πορεία, αλλά τον εντάσσει στην όλη προσπάθεια της Ορθόδοξης Εκκλησίας να απαντήσει στις σύγχρονες προκλήσεις, από τις οποίες σοβαρότερες είναι, όπως βγαίνει ως συμπέρασμα από τις τοποθετήσεις της Συνόδου, η αδικία, οι ανισότητες, οι πόλεμοι και η έξαρση του φονταμενταλισμού. Για το έργο αυτό όμως χρειάζονται συναίσθηση ευθύνης, συνείδηση των φλεγόντων προβλημάτων και των εκδηλώσεων της ιστορίας, ευρύτερες συνεργασίες και διάλογος.

Από την άποψη αυτή είναι σημαντική η δήλωση των Ορθοδόξων Εκκλησιών ότι η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος άνοιξε τον ορίζοντά τους στη σύγχρονη πολύμορφη οικουμένη και ότι τόνισε την ευθύνη τους στον χώρο και το χρόνο με προοπτική την αιωνιότητα.¹⁵ Με το μήνυμα αυτό θέλουν να επισημάνουν ότι η Εκκλησία δεν μπορεί να παραμένει στο «φρούριο» της αποκομμένη από την πραγματικότητα. Πρέπει να επικοινωνήσει με το περιβάλλον της, το οποίο είναι πολύμορφο: πολυπολιτισμικό και πολυθρησκευτικό. Γι' αυτό είναι υπέρ μιας δυναμικής και αποφασιστικής μετάβασης από τον ομολογιακό

¹⁵ Βλ. «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας», § 12 (στο εξής: «Μήνυμα»). Το κείμενο εκτός του ότι είναι διαθέσιμο στην επίσημη ιστοσελίδα της Συνόδου <https://www.holycouncil.org/home> έχει δημοσιευθεί, μαζί τα άλλα κείμενα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, στον Τόμο *Οι αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας* (11), εκδ. CEMES, Θεσσαλονίκη 2017.

εγωκεντρισμό στη διαλογική αλληλεπίδραση, από την υπερβολική μέριμνα για τη διαίωσιση του εαυτού της στην κίνηση προς τον άλλον. Έχοντας οι Ορθόδοξες Εκκλησίες ως θεμέλιο των θεολογικών τους αναζητήσεων τη μεγάλη αλήθεια ότι «η Εκκλησία δεν ζει για τον εαυτό της»¹⁶ έθεσαν σε αμφισβήτηση τον αυτοπεριορισμό και την αυτοεπιβεβαίωση της Εκκλησίας σήμερα. Διατράνωσαν την πεποίθησή τους ότι η Ορθοδοξία οφείλει αδιάκοπα να δίνει μαρτυρία του Ευαγγελίου και να μοιράζεται μέσα στην Οικουμένη τα δώρα του Θεού: την αλήθεια, την αγάπη, την ειρήνη, τη δικαιοσύνη, την καταλλαγή¹⁷.

«Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμο»: αποστολή συνευθύνης και συνεργασίας

Δεν υπάρχει κείμενο-απόφαση της Συνόδου που να αναφέρεται αποκλειστικά στον διαθρησκευτικό διάλογο, αλλά θεματοποιείται σε διάφορα κείμενά της. Αξιοπρόσεκτες είναι οι αναφορές της «Εγκυκλίου» και του «Μηνύματος» της Συνόδου, κείμενα που συνοψίζουν τον προβληματισμό, τα ενδιαφέροντα και τον οραματισμό της και περικλείουν πολλές προτάσεις από τα έξι επίσημα κείμενά της. Απευθείας, βεβαίως, ο διαθρησκευτικός διάλογος συνδέεται με τον προβληματισμό του κειμένου «Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμο»,¹⁸ ο υπότιτλος του οποίου φανερώνει τόσο το περιεχόμενο όσο και τη σχέση του με το κείμενο της Γ' Πανορθόδοξης Προσυνοδικής Διάσκεψης (1986): «Η συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην επικράτηση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφοσύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών, και στην άρση των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων». Το κείμενο

¹⁶ Βλ. «Μήνυμα», Εισαγωγή και «Εγκύκλιος της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας», Εισαγωγή (στο εξής: «Εγκύκλιος»). Πρβλ. Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, «Εισηγητική ομιλία κατά την έναρξη των εργασιών της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», *Εκκλησία* 93 (2016) 625-633. Επίσης Αναστάσιος (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας), «Σχετικά με την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Ορθοδοξίας», του ίδιου, *Εγρήγορη: χρέος των Ορθοδόξων*, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2017, 231-257, εδώ, σ. 246.

¹⁷ Βλ. «Μήνυμα», Εισαγωγή.

¹⁸ Βλ. «Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμο». (Στη συνέχεια: «Η αποστολή»).

διατηρεί τον πυρήνα και την προβληματική των δηλώσεων της Γ΄ Προσυνοδικής (1986), επικαιροποιώντας την και διευρύνοντάς την με θέματα που απασχολούν τον άνθρωπο και τον κόσμο σήμερα.¹⁹ Ενσωματώνει το θέμα της δημιουργίας, τον φονταμενταλισμό και τη βία, καθώς και το μεταναστευτικό και προσφυγικό ζήτημα που συνδέεται με τα θέματα της δικαιοσύνης και της ειρήνης, ιδίως στη Μέση Ανατολή και την Αφρική.

Επιπρόσθετα, από τη διατύπωση του υπότιτλου και τη χρήση της λέξης «Συμβολή», κατανοούμε πως θεωρείται αυτονόητο για τις Ορθόδοξες Εκκλησίες ότι ο σχετικός προβληματισμός και στοχοθεσία δεν έχει αποκλειστικό χαρακτήρα, αλλά «απασχολεί όλους τους χριστιανούς, όλες τις θρησκείες και κάτω από διάφορες μορφές και αποχρώσεις εναρμονίζεται προς τον προβληματισμό ολόκληρης της ανθρωπότητας».²⁰ Εδώ έχουμε να κάνουμε με καλή διάθεση και θετικό βλέμμα που ανοίγουν την οδό της συνεργασίας με τους μη χριστιανούς. Το κείμενο μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί πρόσκληση για διαχριστιανική, διαθρησκευτική και πανανθρώπινη συνεργασία για την ειρηνική συνύπαρξη και κοινωνική συμβίωση των λαών, θεωρώντας τη «διακονία» αυτή «εντολή Θεού» αλλά και αναγκαία για να αποκτήσουν οι όποιες προσπάθειες βάρος και δύναμη. Ως προϋπόθεση μιας τέτοιας ευρύτερης συνεργασίας μπορεί, σύμφωνα με το κείμενο, να χρησιμεύσει η κοινή αποδοχή της υψίστης αξίας του ανθρώπινου προσώπου.²¹ Σημειώνεται στο κείμενο αυτολεξεί:

«3. Ως προϋποθέσεις μιᾶς εὐρυτέρας ἐν προκειμένῳ συνεργασίας δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ κοινὴ ἀποδοχὴ τῆς ὑψίστης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Αἱ κατὰ τόπους Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι εἶναι δυνατὸν νὰ συμβάλουν εἰς τὴν διαθρησκευτικὴν συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν διὰ τὴν εἰρηνικὴν συνύπαρξιν καὶ κοινωνικὴν συμβίωσιν τῶν λαῶν, χωρὶς τοῦτο νὰ συνεπάγεται οἰονδήποτε θρησκευτικὸν συγκρητισμὸν».

¹⁹ Η επικαιροποίηση του κειμένου έγινε όπως αναφέρθηκε ήδη στην Ε΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη (2015).

²⁰ Εισαγωγή του κειμένου της Γ΄ Προσυνοδικής, *Συνοδικά ΙΧ*, σ. 315

²¹ Βλ. «Η αποστολή», Α. § 2.

4. Ἔχομεν τὴν πεποίθησιν ὅτι ὡς «Θεοῦ συνεργοί» (Α΄ Κορ. γ΄, 9), δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν διακονίαν ταύτην ἀπὸ κοινοῦ μεθ' ὄλων τῶν ἀνθρώπων καλῆς θελήσεως, τῶν ἀγαπώντων τὴν κατὰ Θεὸν εἰρήνην, ἐπ' ἀγαθῶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἐπὶ τοπικοῦ, ἔθνικοῦ καὶ διεθνοῦς ἐπιπέδου. Ἡ διακονία αὐτὴ εἶναι ἐντολὴ Θεοῦ (Ματθ. ε΄, 9)».²²

Οἱ παραπάνω δηλώσεις που φανερόνουν τὴ σταθερὴ βούληση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας νὰ υποστηρίξει οποιαδήποτε προσπάθεια βρίσκεται στὴν υπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ καὶ τῆς σημασίας που δίνει στὴ διαθρησκειακὴ καὶ πανανθρώπινη συνεργασία ἐπαναλαμβάνονται καὶ στὴν παράγραφο Γ.5. τοῦ ἴδιου κειμένου:

«Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία θεωρεῖ καθῆκον αὐτῆς νὰ ἐπικροτῇ πᾶν ὅ,τι ἐξυπηρετεῖ πράγματι τὴν εἰρήνην (Ρωμ. ιδ΄, 19) καὶ ἀνοίγει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἀδελφοσύνην, τὴν ἀληθῆ ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἀγάπην μεταξὺ ὄλων τῶν τέκνων τοῦ ἐνός οὐρανοῦ Πατρός, ὡς καὶ μεταξὺ ὄλων τῶν λαῶν τῶν ἀποτελούντων τὴν ἐνιαίαν ἀνθρωπίνην οἰκογένειαν. Συμπάσχει δέ μεθ' ὄλων τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι εἰς διάφορα μέρη τοῦ κόσμου στεροῦνται τῶν ἀγαθῶν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης».

Ἐδῶ ἔχει ενδιαφέρον ἐπίσης ἡ θεολογικὴ τεκμηρίωση τῆς ἀνάγκης γιὰ διαθρησκειακὴ καὶ πανανθρώπινη εἰρηνικὴ συνύπαρξη καὶ συνεργασία στὴν κοινὴ καταγωγὴ τῆς ἀνθρωπότητας καὶ στὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους.²³ Ἡ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους τονίζεται καὶ σε ἄλλο σημεῖο παρακάτω (με ἀναφορὰ στὶς Πράξεις 17,26), γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἐξῆς σημαντικὴ δήλωση γιὰ τὴν προώθηση τοῦ διαθρησκειακοῦ διαλόγου:

«Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὁμολογεῖ ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος, ἀνεξαρτήτως χρώματος, θρησκείας, φυλῆς, φύλου, ἔθνικότητος, γλώσσης, ἔχει δημιουργηθῆ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ καὶ ἀπολαμβάνει ἴσα δικαιώματα ἐν τῇ κοινωνίᾳ».²⁴

Ὁ τονισμὸς τῆς ἰσοτιμίας ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας που ἀποτελεῖ ἓνα ἀγαθὸ που ἀνήκει «εξ ἀδιαίρετου» σε

²² Στὸ ἴδιο, Α. § 3, 4.

²³ Βλ.. στὸ ἴδιο, Γ. § 1.

²⁴ Στὸ ἴδιο, Ε. § 2.

όλους τους ανθρώπους προβάλλει την ανάγκη για αλληλεγγύη, ενσυναίσθηση (empathy), ειρηνική συνύπαρξη και ιδιαίτερα φανερώνει πόσο χρειάζεται η συμβολή των θρησκειών²⁵ στην προσπάθεια για την ενότητα και την ευημερία ολόκληρης της ανθρωπότητας και όλων των πλασμάτων στον κόσμο.

Διάλογος στον αντίποδα του συγκρητισμού και του προσηλυτισμού

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ότι η Σύνοδος, όπως και η Γ΄ Προσυνοδική, σημειώνει πως ο διαθρησκευτικός διάλογος και η συνεργασία αποκλείει τόσο το συγκρητισμό, όσο και τον προσηλυτισμό.²⁶ Η σημείωση αυτή θεωρήθηκε ακόμη περισσότερο αναγκαία εξαιτίας των ανησυχιών που εκφράζονται από όσους θεωρούν ότι ένας τέτοιος διάλογος οδηγεί σε συγκρητισμό και σε πνευματικό συμβιβασμό και στην αποδοχή ότι «όλες οι θρησκείες είναι οι ίδιες», υπονομεύοντας την καθολικότητα και την αλήθεια της Εκκλησίας.

Βεβαίως, επανειλημμένα έχει διευκρινιστεί από επίσημα ορθόδοξα χείλη ότι ο διαθρησκευτικός διάλογος δεν σημαίνει αδιαφορία προς την «αλήθεια» ή σχετικοποίηση και προδοσία της πίστεως. Δεν έχει σχέση με οποιαδήποτε συγκρητιστική προσέγγιση. Στην ουσία βρίσκεται στον αντίποδά της. Πρώτα από όλα είναι μια προσπάθεια προώθησης της συνεργασίας με απώτερο στόχο να διακονηθεί η ενότητα, η ειρηνική συνύπαρξη και η αλληλεγγύη σε έναν κόσμο που κατακερματίζεται από εντάσεις, διαιρέσεις και συγκρούσεις.

Κοντά σε αυτό, όπως έχει υπογραμμιστεί και από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο, «ο πρώτος στόχος του διαθρησκευτικού διαλόγου δεν είναι ο προσηλυτισμός των αλλοθρήσκων εις τον

²⁵ Πρβλ. και «Εγκύκλιος», § 18, όπου προτρέπονται όλοι, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Μέσης Ανατολής, «άνεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων, νά εργάζονται διά τήν καταλλαγήν και διά τόν σεβασμόν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, πρωτίστως δέ διά την προστασίαν τοῦ θεοῦ δώρου τῆς ζωῆς».

²⁶ Βλ. «Η αποστολή», Α. § 3. και Εισαγωγή. Επίσης βλ. το κείμενο «Σχέσεις των Ορθόδοξων Εκκλησιών προς τον λοιπόν χριστιανικόν κόσμον», § 23. (Στο εξής: «Σχέσεις»).

χριστιανισμόν ή των χριστιανών εις άλλην τινά θρησκείαν. Είναι εμφανώς και εντόνως διακεκρηυγμένον ότι εις τον διάλογον αυτόν προχωρούμεν δια πρακτικούς λόγους ειρηνικής κοινωνικής συμβιώσεως». ²⁷ Από την πλευρά της πάντως η Ορθόδοξη Εκκλησία δεσμεύτηκε στη Σύνοδο της Κρήτης να εκπληρώνει το αποστολικό έργο και την εξαγγελία του Ευαγγελίου «ὄχι ἐπιθετικῶς ἢ διὰ διαφορῶν μορφῶν προσηλυτισμοῦ, ἀλλὰ ἐν ἀγάπῃ, ταπεινοφροσύνη καί σεβασμῶ πρός τήν ταυτότητα ἐκάστου ἀνθρώπου καί τήν πολιτιστικήν ἰδιαιτερότητα ἐκάστου λαοῦ». ²⁸

Καταδίκη του θρησκευτικού φανατισμού, του εθνικισμού, της θρησκευτικής δικαιολόγησης της βίας

Η δέσμευση αυτή συνδέεται απευθείας με την αντίληψη περί ειρήνης, στην οποία αποδίδει μεγάλη σημασία η ορθόδοξος θεολογία. Στο κείμενο «Η αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο» καταδικάζεται απερίφραστα ο πόλεμος και οι συγκρούσεις και μάλιστα η χρήση της θρησκείας ως μέσου αιτιολόγησής τους: «Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καταδικάζει ἐντόνως τὰς ποικιλομόρφους συγκρούσεις καί τούς πολέμους, τούς ὀφειλομένους εἰς φανατισμόν, προερχόμενον ἐκ θρησκευτικῶν ἀρχῶν», οι οποίοι εκτός των άλλων καταστροφικών επιπτώσεων απειλούν τις «υφιστάμενες διαθρησκειακές και διεθνείς σχέσεις».

Στο σημείο αυτό γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στις συγκρούσεις στη Μέση Ανατολή καθώς και στις επιπτώσεις της στη ζωή των χριστιανών και των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων. Επίσης καταδικάζονται οι πόλεμοι που εκκινούν από τον εθνικισμό και προκαλούν εθνοκαθάρσεις και μεταβολές συνόρων, καταλήψεις εδαφών και μαζικές μεταναστεύσεις πληθυσμών. ²⁹ Προκειμένου να προληφθούν ή να αποτραπούν ο πόλεμος και οι συγκρούσεις,

²⁷ Βλ. «Θέσεις της Α.Π.Θ. Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου», στο 2000 χρόνια μετά. Τίνα με λέγουσιν οι άνθρωποι είναι;, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σ. 18-26, εδῶ σ. 19-20.

²⁸ Βλ. Εισαγωγή του κειμένου «Η αποστολή». Πρβλ. «Σχέσεις», § 23.

²⁹ «Η αποστολή», Δ. § 3. Πρβλ. «Εγκύκλιος», §§ 18. 19 και «Μήνυμα», § 4.

δηλώνεται ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία θα ενθαρρύνει κάθε πρωτοβουλία διαλόγου και κάθε άλλου πρόσφορου μέσου.³⁰

Η Σύνοδος θίγοντας τα θέματα του θρησκευτικού φανατισμού, του εθνικισμού, της θρησκευτικής δικαιολόγησης της βίας αποτυπώνει ευκρινώς το ιδιαίτερο στίγμα της ορθόδοξης τοποθέτησης σε σχέση με τον διαθρησκευτικό διάλογο. Τα προβλήματα αυτά έχουν απασχολήσει τους εταίρους στον διαθρησκευτικό διάλογο όχι μόνο θεωρητικά αλλά και βιωματικά, ιδιαίτερα μετά τις ραγδαίες αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1989 και βεβαίως στη μετα-Manhattan εποχή και θα βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη του διαλόγου στο μέλλον. Απηχούν τον προβληματισμό και τις τοποθετήσεις από πολύ σημαντικές διαθρησκευτικές συναντήσεις όπως το Διεθνές Συνέδριο στην Κωνσταντινούπολη (1994) με θέμα «Ειρήνη και Ανεξιθρησκεία» που κατέληξε στην περίφημη «Διακήρυξη του Βοσπόρου».³¹

Μεγαλύτερη διεθνή απήχηση βρήκε η Διαθρησκευτική Διάσκεψη που συνήλθε υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Βρυξέλλες (19-20 Δεκεμβρίου 2001) με θέμα «Η ειρήνη του Θεού εν τω κόσμω»³². Η ηγεσία των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών μέσω της «Διακήρυξης των Βρυξελλών» έκανε ένα εξαιρετικά σημαντικό βήμα όχι μόνο για την αποσύνδεση των θρησκειών από τις σκόπιμες παρερμηνείες ή συγχύσεις ως προς την πνευματική τους αποστολή στον κόσμο, αλλά και για την πληρέστερη συνειδητοποίηση της ευθύνης τους να προβάλουν στους πιστούς τους την επιτακτική ανάγκη ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, μέσα στα πλαίσια των θεμελιωδών αρχών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνικής δικαιοσύνης.³³

Το πνεύμα και ο θετικός προβληματισμός των παραπάνω κειμένων, το οποίο επεξεργάστηκαν και εμπλούτισαν καθ' οδόν προς τη Σύνοδο οι ορθόδοξοι, ιδιαίτερα με τις Συνάξεις των Προκαθημένων του 2000 του 2008 και του 2014, που αναφέραμε πιο πάνω, διέγραψαν

³⁰ «Η αποστολή», Δ. § 2.

³¹ Βλ. περιοδικό *Ορθοδοξία* 1994, περ. Β', τόμ. 1, Απρ.-Ιούν. 1994, 331 εξ.

³² Βλ. «Η Διαθρησκευτική Συνάντησις των Βρυξελλών», *Επίσκεψις*, έτος 32, αριθμ. 603, 31.12.2001, 6-21.

³³ Βλ. τη «Διακήρυξη των Βρυξελλών», στο ίδιο, σ. 18-21.

τις κύριες συντεταγμένες της τοποθέτησης της Συνόδου στα θέματα του διαθρησκευτικού διαλόγου και της διαθρησκευτικής συνεργασίας.

Το «Μήνυμα» και η «Εγκύκλιος»: ο διαθρησκευτικός διάλογος ως αντίδοτο στον φονταμενταλισμό και τη βία

Εκτός από το κείμενο που αφορά στην «αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο», τις πιο αξιοπρόσεκτες και βαρυσήμαντες αναφορές στα θέματα αυτά είναι της «Εγκυκλίου» και του «Μηνύματος» της Συνόδου. Τα κείμενα αυτά που περικλείουν πολλές προτάσεις από τα έξι επίσημα κείμενα της Συνόδου, συνοψίζουν τον προβληματισμό, τα ενδιαφέροντα και τον οραματισμό της και θεωρούνται ως η σημαντικότερη συμβολή της.

Βασικά στοιχεία του οραματισμού της είναι η αντίσταση στη χρησιμοποίηση της θρησκείας για τη δικαίωση πολεμικών συγκρούσεων και την υποστήριξη ενός «πολιτισμού της βίας» και η προστασία της ουσίας της θρησκείας ως ειρηνοποιού και συμφιλιοτικής. Γι' αυτό με αδιαπραγμάτευτους όρους αναγνωρίζει την αξία του νηφάλιου **διαθρησκευτικού διαλόγου**, λαμβάνοντας μάλιστα σοβαρά υπ' όψιν τις εκρήξεις του φονταμενταλισμού στους κόλπους και των άλλων θρησκειών και την έξαρση νοσηρών, όπως τα χαρακτηρίζει, φαινομένων βίας εν ονόματι του Θεού. Στο «Μήνυμα» της Συνόδου αναφέρεται συγκεκριμένα: «Οι εκρήξεις φονταμενταλισμοῦ πού παρατηροῦνται στoύς κόλπους διαφόρων θρησκειῶν ἀποτελοῦν ἔκφραση νοσηρῆς θρησκευτικότητος. Ὁ νηφάλιος **διαθρησκευτικός διάλογος** συμβάλλει σημαντικά στήν προώθηση τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης, τῆς ειρήνης καί τῆς καταλλαγῆς. Τό λάδι τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος πρέπει νά χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐπουλώνει πληγές καί ὄχι γιά νά ἀναζωπυρώνει τή φωτιά τῶν πολεμικῶν συρράξεων» (§ 4). Η «Εγκύκλιος» πιο αναλυτικά σημειώνει: «Βιοῦμεν σήμερον ἔξαρσιν νοσηρῶν φαινομένων βίας ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ. Αἱ ἐκρήξεις φονταμενταλισμοῦ εἰς τοῦς κόλπους τῶν θρησκειῶν κινδυνεύουν νά ὀδηγήσουν εἰς τήν ἐπικράτησιν τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ φονταμενταλισμός ἀνήκει εἰς τήν οὐσίαν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Ἡ ἀλήθεια ὁμως εἶναι ὅτι ὁ

φονταμενταλισμός, ως ‘ζήλος οὐ κατ’ ἐπίγνωσιν’ (Ρωμ. ι’, 2), ἀποτελεῖ ἔκφρασιν νοσηρᾶς θρησκευτικότητος. Ὁ ἀληθής χριστιανός, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ σταυρωθέντος Κυρίου, θυσιάζεται καὶ δέν θυσιάζει, καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶναι ὁ αὐστηρότερος κριτὴς τοῦ ὀποθενδήποτε προερχομένου φονταμενταλισμοῦ. Ὁ εἰλικρινὴς διαθρησκειακὸς διάλογος συμβάλλει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης, εἰς τὴν προώθησιν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς καταλλαγῆς. Ἡ Ἐκκλησία ἀγωνίζεται διὰ νὰ καταστήσῃ αἰσθητοτέρα τὴν ‘ἄνωθεν εἰρήνην’ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ ἀληθινὴ εἰρήνη δέν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὀπλων, ἀλλὰ μόνον διὰ μέσου τῆς ἀγάπης, ἣτις ‘οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς’ (Α’ Κορ. ιγ’, 5). Τὸ ἔλαιον τῆς πίστεως πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆται διὰ νὰ ἀπαλύνη καὶ νὰ θεραπεύη τὰς παλαιὰς πληγὰς τῶν ἄλλων καὶ ὄχι νὰ ἀναρριπίζῃ νέας ἐστίας μίσους» (§ 17) (ἡ υπογράμμισις στα κείμενα).

Οἱ τοποθετήσεις αὐτές,³⁴ ἀνοίγουν νέους ὀρίζοντες στον διάλογο καὶ τὴ συνεργασία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας με τὶς ἄλλες θρησκείες καὶ δικαιολογούν τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Αγίας καὶ Μεγάλῃς Συνόδου τῆς Κρήτης ὡς σημαντικοῦ σταθμοῦ στὴν ἱστορία τῆς Ὀρθοδοξίας σε καιροῦς ἐσωστρεφεῖς μπρος στον φόβο καὶ τὶς προκλήσεις τῆς παγκοσμιοποιήσεως.

Οἱ τοποθετήσεις αὐτές δὲν γίνονται ἐν κενῷ ἀλλὰ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν πυρίκαυστη ζώνη τῆς τραγικῆς πραγματικότητος τῆς εποχῆς μας καὶ τὶς συνεχεῖς καὶ ἐξελισσόμενες δραματικὲς φάσεις τῆς ἱστορίας. Συνδέονται με τὶς ὀδίνες τῆς ἱστορίας καὶ τὶς ὀδύνες τῶν ἀνθρώπων καὶ συγκεκριμένα με ἐκεῖνες τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινοτήτων τῆς Μέσης Ανατολῆς, δίνοντας ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα πόσο ἀναγκαῖα εἶναι ἡ συνεργασία τῶν

³⁴ Στις τοποθετήσεις αὐτές μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς τὴ γραφίδα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας Ἀναστασίου, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὸ 1998 ὅταν ὀρισμένοι κύκλοι προσπάθησαν νὰ προσδώσουν θρησκευτικὸ τόνο στὴ σύγκρουση στα Βαλκάνια, εἶχε τόνισι «ὅτι κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ ἅγιο λάδι τῆς θρησκείας γιὰ νὰ δυναμώσῃ τὴ φωτιά τῶν ἐνόπλων συγκρούσεων» (βλ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου, «Προς μίαν σταθερὴν εἰρηνικὴν συμβίωσιν στα Βαλκάνια», τοῦ ἰδίου, *Εγρήγορη*, 113-128, ἐδῶ σ. 122).

θρησκειών σε τέτοιες περιπτώσεις για την επικράτηση της ειρήνης και της δικαιοσύνης και πόσο ζημιόγωνα η απουσία της.³⁵

Κεφαλαιώδους σπουδαιότητας και επικαιρότητας είναι ότι ο διαθρησκευτικός διάλογος συνδέεται στο «Μήνυμα» και στην «Εγκύκλιο» με τον φονταμενταλισμό, όπως και το κείμενο «Η αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο» με τον θρησκευτικό φανατισμό και εθνικισμό. Τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζονται «νοσηρά» ιδίως όταν χρησιμοποιούν βία εν ονόματι του Θεού. Πολύ σωστά ασχολείται η Σύνοδος με το θέμα αυτό, αφού ο φονταμενταλισμός είναι παγκόσμιο φαινόμενο κι έχει παρουσιαστεί σε όλες τις μείζονες θρησκείες και πίστεις. Χαρακτηρίζεται από μισαλλοδοξία και επιθετικότητα απέναντι σε όσους δεν συμμερίζονται το δικό του όραμα για τον κόσμο και την ιστορία. Είναι έτοιμος, ανά πάσα στιγμή, να επιβάλει, στο όνομα του Θεού, τη θέλησή του δια της ισχύος, ενώ από την άλλη μεριά είναι στραμμένος προς το παρελθόν και αρνείται να συμφιλιωθεί με κάθε νεωτερισμό, προπαντός το είδος της πλουραλιστικής νεωτερικότητας που γεννήθηκε από το διαφωτισμό και τις εκκοσμικευμένες αξίες του. «Διαθέτει», όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί, «στρατηγικές εισόδου στον κόσμο της βίας, όχι όμως στρατηγικές εξόδου από αυτόν».³⁶

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 όλο κι περισσότερο γίνεται συνειδητό ότι στο εξής η αξιοπιστία των θρησκειών θα εξαρτάται από τη συμβολή τους στις προσπάθειες για την ειρήνη. Και γίνεται όλο και λιγότερο αποδεκτό ότι οι θρησκείες μπορούν να διχάζουν και να φανατίζουν, αντί να είναι δυνάμεις καταλλαγής, αντί να οικοδομούν τον οικουμενικό άνθρωπο. Αντίστροφα και με θετικό, ενεργητικό τρόπο, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος υπογραμμίζει: «...πρέπει να κατηγορηθούν όλες οι θρησκείες, όχι τόσο για τη βία που

³⁵ Βλ. για παράδειγμα στην «Εγκύκλιο» όλη την ενότητα «VI. Η Εκκλησία ενώπιον της παγκοσμιοποίησης, ακραίων φαινομένων βίας και της μεταναστεύσεως», §§ 15-19.

³⁶ Βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Ν. Κοτζιά, «Βία, Θρησκεία και Παγκοσμιοποίηση», *Σύναξη* 98 (2006) 23-34, σ. 24.

θεμελιώνεται στο όνομά τους, όσο για τη βία που, εξαιτίας της σιωπής τους, δεν αποφεύχθηκε». Τη σιωπή αυτή την ονομάζει «αμαρτωλή».³⁷

Καταδίκη των φονταμενταλιστικών τάσεων και στον ορθόδοξο χώρο

Το ενδιαφέρον είναι ότι η κριτική του φονταμενταλισμού από τη Σύνοδο δεν αφήνει στο απυρόβλητο τον χώρο της ορθοδοξίας. Φονταμενταλιστικές τάσεις, ομάδες, αδελφότητες ή και μεμονωμένες παρουσίες με ακραίους προσανατολισμούς εμφανίζονται και στον ορθόδοξο χώρο.

Ιδιαίτερα μετά τις ραγδαίες πολιτικο-κοινωνικές αλλαγές στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη και όταν ήρθαν στο προσκήνιο απωθημένες για πολλές δεκαετίες νοσηρές πτυχές φονταμενταλιστικών και εθνικιστικών παροξυσμών, ορθόδοξες ομάδες, ανέλαβαν οργανωμένο αγώνα κατά του διαχριστιανικού και διαθρησκευτικού διαλόγου που διεξάγει η Ορθοδοξία στο σύνολό της με επίσημες αποφάσεις, ειδικότερα μάλιστα κατά της Οικουμενικής Κίνησης.

Και ο ορθόδοξος φονταμενταλισμός διακρίνεται από ιδεοληγία και πνεύμα ζηλωτισμού, επιθετικότητα προς τους διαφωνούντες και τους διαφορετικούς. Η γνησιότητα της χριστιανικής ζωής ταυτίζεται και εδώ με το παλιό, με δεδομένες μορφές και σχήματα του παρελθόντος. Τα πατερικά κείμενα, οι τύποι και οι κανόνες της εκκλησιαστικής ζωής, μετατρέπονται σε σύμβολα συσπειρώσεως και οπλοστάσιο για την προάσπιση των υποκειμενικών επιλογών, την κατατρόπωση των αντιπάλων και για ομολογιακή περιχαράκωση. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα γίνεται απόπειρα να εμφανιστεί ο διαθρησκευτικός διάλογος, καθώς και ο θεολογικός διάλογος και οι προσπάθειες των Εκκλησιών για ενότητα, καταλλαγή και συνεργασία, δηλαδή η λεγόμενη Οικουμενική Κίνηση, ως ένα «Παγκόσμιο Συνονθύλευμα των αιρέσεων»: ως παγκόσμιο πολιτικό και

³⁷ Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, *Συνάντηση με το μυστήριο. Μια σύγχρονη ανάγνωση της ορθοδοξίας* (μετάφρ. Πολυξένη Τσαλίκη – Κιοσόγλου), εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2011, σ. 283 και 263.

θρησκευτικό κίνημα με σκοπό την υποταγή της ανθρωπότητας κάτω από μία παγκόσμια κυβέρνηση και την ένωση όλων των θρησκειών σε μια πανθρησκεία· ως ενσάρκωση του θρησκευτικού συγκρητισμού της εποχής μας· ως κατασκευάσματος του Διεθνούς Σιωνισμού με σκοπό την πολιτική και θρησκευτική κατάκτηση της οικουμένης· ως κίνηση, τέλος, που προωθεί τη δημιουργία μιας «υπερ-εκκλησίας» και «υπερ-θρησκείας».³⁸

Η φονταμενταλιστική εκδοχή της Ορθοδοξίας συχνά γίνεται πολύ σκληρή και καταγγέλλει με έναν ριζοσπαστικό λόγο τους «δυτικούς», τους άθεους αριστερούς, τους Εβραίους, τους Τούρκους, το Ισλάμ, την παγκοσμιοποίηση, τους ομοφυλόφιλους, τους μετανάστες και τους πρόσφυγες.³⁹

Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος στην Κρήτη εύστοχα και με συνείδηση ευθύνης έλεγξε αυστηρά εκείνους που, αγνοώντας τελείως τις πανανορθόδοξως και ομοφώνως ειλημμένες αποφάσεις για τη συμμετοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (ΠΣΕ), στους θεολογικούς διαχριστιανικούς διαλόγους και τη διαθρησκειακή συνεργασία, πολεμούν τους διαλόγους αυτούς και κάθε προσέγγιση και υπονομεύουν την ενότητα των Ορθοδόξων Εκκλησιών με το διαχωρισμό του πληρώματος σε «γνήσιους» και «νόθους», σε «πιστούς» και «αποστάτες». Δηλώνεται με αποφασιστικότητα στην παράγραφο 22 του κειμένου της Συνόδου

³⁸ Για την παραπάνω συνωμοσιολογία δεν χρειάζεται να παραπέμψει κανείς σε ειδική βιβλιογραφία, αρκεί μια πρόχειρη περιήγηση στο διαδίκτυο. Για την εξήγηση του φαινομένου στον ορθόδοξο χώρο βλ. P. Kalaitzidis, “Theological, historical, and cultural reasons for anti-ecumenical movements in Eastern Orthodox”, in *Orthodox Handbook on Ecumenism*, ed. Pantelis Kalaitzidis, Thomas FitzGerald, et al. (Volos, Oxford: Volos Academy Publications, WCC and Regnum Books International, 2014), 134-152. Επίσης βλ. Στ. Τσομπανίδης, «Ο ορθόδοξος φονταμενταλισμός ως πρόκληση για την οικουμενική Ορθοδοξία και την Οικουμενική Κίνηση. Παθογένεια και θεραπεία», *Συμβολή* (Ηλεκτρονικό περιοδικό της Ιεράς Μητροπόλεως Κυρηναίας), τεύχ. 6-7 (2019) 85-100.

³⁹ Angeliki Ziaka, “Interreligious Challenges and Engagements for Churches and Islam in Europe,” *Ortodoksia* 56 (2016), 86-116. Angeliki Ziaka, “Orthodoxy and Islam. Major Concerns for Orthodox Engagement,” in *Orthodox Handbook on Ecumenism*, p. 714-724.

«Σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικόν κόσμον»: «Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία θεωρεῖ καταδικαστέαν πᾶσαν διάσπασιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ὑπό ἀτόμων ἢ ὁμάδων, ἐπί προφάσει τηρήσεως ἢ δῆθεν προασπίσεως τῆς γνησίας Ὁρθοδοξίας». Εἰς τὴν παρούσαν ἐκδήλωση πρόκειται γιὰ μιὰ νέα δυναμικὴ τοποθέτηση τῆς Ορθοδοξίας ἐνώπιον νέων προκλήσεων.

Μετά ἀπὸ ὅλα αὐτὰ, ἀναμφίβολα, εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι τὸ ζητούμενο τῆς Συνόδου οὐσιαστικά εἶναι πὼς θὰ ἐνισχυθῶν μέσω τοῦ διαλόγου αὐτὲς οἱ ὁψεις τῆς θρησκευτικῆς προοπτικῆς ποὺ δίνουν ἐμφαση στὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη, στὴ μὴ βία καὶ στὸ σεβασμὸ τῶν ἄλλων, καὶ ἀντλοῦν ἀπὸ τὰ ευφορότερα κοινά σπασματα τῶν διαφορετικῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων ἐκεῖνες τὶς ἀξίες ποὺ ἐμπνέουν τὴ ζωὴ γιὰ μιὰ εἰρηνικὴ καὶ δίκαιη συνύπαρξη.

Ὡς συγκεκριμένον παράδειγμα συνέχειας καὶ συνεποῦς δέσμευσης στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἡ ἀπόφαση τῆς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας ὄχι μόνον νὰ συνεχίσει τὴ συμμετοχὴ τοῦ στους διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναβαθμίσει τὴν παρουσία τοῦ στο Παναφρικανικὸ Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴ συνεργασία τοῦ με τὰ ἄλλα θρησκευόμενα: «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀφρικῆς θὰ συνεχίσει νὰ συμμετέχει ἐνεργῶς σὲ ὅλους τοὺς ἐπισήμους διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους, παρά τὶς ὅποιες δυσκολίες καὶ προβλήματα τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς ἀναφύονται. Ἐκτὸς τῆς συμμετοχῆς μας στο ΠΣΕ, ἀναβαθμίζουμε τὴν παρουσία καὶ δράση μας στο Παναφρικανικὸ Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὀφείλουμε μὲ ταπείνωση κάθε στιγμὴ νὰ καταθέτουμε τὴν μαρτυρία τῆς Ορθοδόξου Πίστεως, τὴν πληρότητα τῆς Θεῆς ἀποκαλύψεως τὴν ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία μας διαφυλάττει. Πορευόμενοι στὰ ἴχνη τοῦ Ἰησοῦ, οφείλουμε νὰ γινόμεθα ὄργανα καταλλαγῆς καὶ νὰ καλλιεργῶμε τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν ἀνθρώπων, σεβόμενοι καὶ προασπιζόμενοι τὴν ἐθνικὴ, φυλετικὴ καὶ θρησκευτικὴ τοὺς διαφορετικότητα. Ἀπὸ κοινού μετὰ τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν καὶ θρησκευμάτων καλούμεθα νὰ ἐργασθῶμε γιὰ τὴν καταπολέμηση κάθε συστημικῆς ἀδικίας καὶ τοῦ δαιμονικοῦ, μὲ ὅποια μορφή καὶ ἀν

εμφανίζεται και ακυρώνει τη ζωή του βαρέως τραυματισμένου και αιμορραγούντος ποιμνίου μας».⁴⁰

Καταληκτικές παρατηρήσεις και διευκρινίσεις σχετικά με την ορθόδοξη στάση έναντι των άλλων θρησκειών

Χωρίς αμφιβολία είναι ιδιαίτερα θετικό το γεγονός, το οποίο ανοίγει και προοπτικές για θετικές εξελίξεις στο μέλλον, ότι παρά τις αρνητικές φωνές και τη σκληρή κριτική εκ των ένδον η Ορθόδοξη Εκκλησία κατάφερε για πρώτη φορά με συνοδική πανορθόδοξη απόφαση να επιβεβαιώσει την υποχρέωσή της να διαλέγεται με τον «άλλον», με ανθρώπους άλλων πολιτισμών και άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Είναι σίγουρο ότι στη Σύνοδο ψηλαφείται καθαρά η Ορθοδοξία που είναι διαλεγόμενη και προσφέρεται. Είναι ανοικτή προς όλες τις μορφές διαχριστιανικής και διαθρησκευτικής συμπόρευσης και συνύπαρξης.

Παρότι οι Ορθόδοξες Εκκλησίες έχουν πείρα πολλών αιώνων, όχι μόνο του ακαδημαϊκού, αλλά και του βιωματικού διαθρησκευτικού και διαπολιτισμικού διαλόγου, η Σύνοδος δεν ασχολήθηκε ειδικά σε κάποιο κείμενο με τον διαθρησκευτικό διάλογο ούτε προχώρησε σε μια θεολογική αξιολόγηση των θρησκειών. Πολλοί είναι ίσως εκείνοι που θα ανέμεναν κάτι τέτοιο, και από την πλευρά των ορθοδόξων και από την πλευρά των εταίρων στο διάλογο, ιδίως τον διαχριστιανικό. Θα περίμεναν δηλαδή μια παρόμοια τοποθέτηση με αυτήν της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στη Διακήρυξη “*Nostra Aetate*”.⁴¹ Αυτό όμως δεν το έπραξε η συναγμένη στην Κρήτη Ορθοδοξία.

⁴⁰ Βλ. «Αποτίμησις της εν Κρήτη Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, υπό της Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, (16-11-2016)», <http://www.patriarchateofalexandria.com/index.php?module=news&action=details&id=1207>. Επίσης βλ. E. Synek, *Das «Heilige und Grosse Konzil» von Kreta*, (Kirche und Recht 29), Freistadt 2017, σ. 79-80.

⁴¹ Για τη διδασκαλία της Β΄ Βατικανής Συνόδου για τις μη χριστιανικές θρησκείες βλ. τη μελέτη του Δ. Κεραμιδά, *Ιεραποστολή και Διαθρησκευτικός Διάλογος στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μετά τη Β΄ Σύνοδο του Βατικανού (1962-1965)*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012, ιδίως σ. 171 κ.εξ.

Εάν ανατρέξουμε σε ορθόδοξες τοποθετήσεις του προηγούμενου αιώνα από τότε που ξεκινούν οι διαχριστιανικές οικουμενικές επαφές δεν έγινε καμία προσπάθεια να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι σχέσεις μεταξύ Ορθοδοξίας και Ετεροδοξίας. Επειδή δεν υπάρχει τοποθέτηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι αυτών που βρίσκονται εκτός αυτής - και με τους οποίους αυτή σήμερα διαλέγεται- που να βασίζεται σε απόφαση Οικουμενικής Συνόδου, δεν μπορεί να υπάρξει ακριβής προσδιορισμός της θέσης τους. Έναν ακριβή προσδιορισμό των ορίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν μπορούμε να βρούμε σε κανένα πανορθόδοξο κείμενο ούτε σε ορθόδοξο θεολόγο. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στον αποφατικό χαρακτήρα της ορθόδοξης Θεολογίας ή στο λεγόμενο «εκκλησιολογικό αγνωστικισμό» που πρεσβεύει: «γνωρίζουμε πού είναι η Εκκλησία, δεν έχουμε όμως την εξουσία να εκφέρουμε κρίση και να πούμε πού δεν είναι η Εκκλησία». Για το λόγο αυτό είναι δύσκολο ίσως να περιγραφεί και «ο χώρος για τις άλλες Εκκλησίες» στην ορθόδοξη εκκλησιολογία και να οριοθετηθεί.⁴² Δεν βρίσκεται μακριά από την αλήθεια ο Λουθηρανός καθηγητής E. Schlink, όταν σημειώνει ότι η Ιστορία Δογμάτων δείχνει ότι οι λεπτομερειακοί, σχολαστικοί καθορισμοί των δογμάτων και η συνεχής διατύπωση νέων –πράγμα που ονομάζει «υπερδογματοποίηση» («Überdogmatisierung»)– επιδρούν όπως ένας «βαρύν εξοπλισμός», ο οποίος όλο και περισσότερο εμποδίζει τη θεολογική σκέψη στην κίνησή της και περιορίζει την καθολική της ευρύτητα. Με βάση τη θέση αυτή ο Schlink συμπεραίνει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία «ακριβώς λόγω της ιδιότυπης δογματικής επιφυλακτικότητάς της (το γεγονός δηλαδή ότι αυτή αποφεύγει επιμελώς λεπτομερείς δογματικούς ορισμούς επί

⁴² Για τον σχετικό προβληματισμό αντί πολλών βλ. Peter Bouteneff, «Looking Towards the Future. Ecclesiological Implications and Challenges of the Special Commission Report», Metropolitan Gennadios of Sassima (ed.), *Grace in Abundance. Orthodox Reflections on the Way to Porto Alegre*, WCC, Geneva 2005, 92-99 και St. Tsompanidis, “The Church and the churches in the ecumenical movement”, *International Journal for the Christian Church*, Vol. 12, No 2, May 2012, p. 148-163.

όλων των ζητημάτων της πίστης, της διοίκησης, της ευλάβειας), διαθέτει πολύ μεγάλες και μοναδικές οικουμενικές δυνατότητες». ⁴³

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι «η θεολογία περί Εκκλησίας ευρίσκεται ακόμη 'im Werden'», όπως σημείωνε ο πρύτανης της ορθόδοξης θεολογίας του 20ού αιώνα π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ. ⁴⁴ Αυτό επαληθεύτηκε στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο. Τρανό παράδειγμα η απόφαση της Συνόδου για τις «Σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικόν κόσμον». Η απόφαση παρ' ότι αποτελεί ένα μεγάλο βήμα ως προς την εδραίωση του οικουμενικού διαλόγου, το βήμα αυτό μένει μετέωρο. Δεν προχώρησε σε μία ξεκάθαρη τοποθέτηση σε σχέση με τη μορφή εκκλησιαστικότητας του λοιπού χριστιανικού κόσμου, θέμα που εμπίπτει στη λεγόμενη «εκκλησιολογική πρόκληση» και χρειάζεται στο μέλλον να αποσαφηνιστεί. ⁴⁵ Η απάντηση στο ερώτημα αυτό επηρεάζει αναμφισβήτητα όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται οι Ορθόδοξες Εκκλησίες με τις άλλες Εκκλησίες, αλλά καθορίζει ουσιαστικά και το τρόπο με τον οποίο οι Ορθόδοξες Εκκλησίες αντιμετωπίζουν τις άλλες θρησκείες. ⁴⁶ Με μία πρόταση, αφορά στην όλη παρουσία και μαρτυρία τους στον κόσμο.

Πάντως παρά την επιφυλακτικότητά της, η ορθόδοξη θεολογική αξιολόγηση του κόσμου και της ιστορίας, συμπεριλαμβανομένων και των πολλαπλών θρησκευτικών κοινοτήτων, βασίζεται, όπως φαίνεται και στη Σύνοδο, στην όλη οικονομία του Τριαδικού Θεού, στην «οργανική» ενότητα της ανθρωπότητας και την ανακεφαλαίωση των πάντων εν Χριστώ. Εάν μάλιστα ανατρέξουμε στη θεολογική τοποθέτηση του αείμνηστου μητροπολίτη Δαμασκηνού (Παπανδρέου),

⁴³ Βλ. E. Schlink, «Wandlungen im protestantischen Verständnis der Ostkirche», στο *Ευχαριστήριο. Τιμητικός Τόμος Αμίκα Σ. Αλιβιζάτου*, (επ.) Γ. Κονιδάρης, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1958, p. 385-399, κυρίως 394.

⁴⁴ G. Florovsky, *Bible, Church, Tradition: An Eastern Orthodox View*, Nordland Publishing Company, Belmont, Massachusetts 1972, σ. 58.

⁴⁵ Περισσότερα βλ. Στ. Τσομπανίδης, *Η εκκλησιολογική πρόκληση μετά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Ostracon, Θεσσαλονίκη 2018 και St. Tsompanidis, «Orthodoxe Kirche und Ökumenische Bewegung nach der Heiligen und Großen Konzil», *Orthodoxes Forum* 31 (2017) 81-88.

⁴⁶ Γρ. Ζιάκας, «Ορθοδοξία και Θρησκείματα», *Διαθρησκειακοί Διάλογοι*, σ. 39-52.

προϊσταμένου της Γραμματείας επί της προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, με μεγάλη συμβολή στις Πανορθόδοξες Διασκέψεις και ανεκτίμητη προσφορά στο διαθρησκευτικό διάλογο, θα καταλάβουμε τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας την οποία επάξια εκπροσώπησε: «Υπό την έννοια... της φυσικής αποκαλύψεως του Θεού στον κόσμο νομιμοποιείται η αξιολόγηση των άλλων θρησκειών ως ανηκουσών στο ίδιο σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία του κόσμου και ως ηθελημένων από τον Θεόν οδών για τη δόξα του Θεού και τη σωτηρία των πιστών τους. Η πατερική διδασκαλία ... εκφράζει τη συνείδηση της Εκκλησίας, ότι υπάρχει θεία χάρις και εκτός της εν Χριστώ χάριτος ... Πράγματι, η Εκκλησία δεν θεώρησε ποτέ τους προ Χριστού ευσεβείς ως τελείως άμοιρους της χάριτος του Θεού και τελείως ξένους από την παρουσία του Θεού στη ζωή τους, όπως δεν υπεστήριξε ποτέ ότι η απορρεύσασα από το απολυτρωτικό έργο του Χριστού σωτηριώδης χάρις δεν λειτουργεί ευεργετικά και έξω από τον χώρο της Εκκλησίας, η οποία παραμένει πάντοτε για τον Χριστιανισμό η μόνη βεβαία οδός της σωτηρίας για όλους τους ανθρώπους».⁴⁷

Το ερώτημα, λοιπόν, για τη θέση των θρησκειών στο σχέδιο της θείας οικονομίας, παρόλο που δεν έχει αναλυθεί εις βάθος από πανορθόδοξο όργανο, δεν μένει εκκρεμές. Βεβαίως αποτελεί ένα σοβαρό και ενδιαφέρον θέμα για συζήτηση και θεολογικό προβληματισμό στη μετασυνοδική πορεία. Η ίδια η συμμετοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον διαθρησκευτικό διάλογο καταδεικνύει ότι αυτή στέκεται με σεβασμό αλλά και διάκριση μπροστά στις άλλες θρησκείες και τις εμπειρίες τους.⁴⁸ Ο θεωρητικός, επιστημονικός

⁴⁷ Μητρ. Ελβετίας Δαμασκηνού (Παπανδρέου), «Η χριστιανική αλήθεια και η παγκοσμιότητα της σωτηρίας», *Επίσκεψις* 523, 31.10.95, 5-13, σ. 12. Πρβλ. Gr. Larentzakis, *Die Orthodoxe Kirche: Ihr Leben und Ihr Glaube*, Lit Verlag, Wien - Berlin - Münster ³2012, ιδίως σ. 205 κ.εξ. Πολύ ουσιαστική και κατατοπιστική αναφορά στις ορθόδοξες θέσεις έναντι του διαθρησκευτικού διαλόγου με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ βλ. στον J. Oedelmann, «Orthodoxe Theologen im interreligiösen Dialog mit dem Judentum und dem Islam», *Catholica* 57 (2003) 193-206.

⁴⁸ Βλ. σχετικά Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, «Πολυθρησκευτική Ευρώπη και Ορθοδοξία», του ίδιου, *Εγρήγορη*, σ. 163-184, ιδίως 177 κ.εξ.

ακαδημαϊκός διάλογος μπορεί και πρέπει να συνεχίζεται ασχολούμενος με την κατανόηση των άλλων θρησκειών από πλευράς θεολογικής. Όμως ο «διάλογος ζωής» που επικεντρώνεται στην κοινή αντιμετώπιση των προκλήσεων ενώπιον των οποίων βρίσκεται η ανθρωπότητα δεν απαιτεί κοινή συναίνεση και έχει προτεραιότητα και βεβαίως έχει διαφορετικές προϋποθέσεις σε σχέση με τον διαχριστιανικό διάλογο. Πολύ σωστά έχει υπογραμμισθεί από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο: «Γνωρίζομεν ότι υπάρχουν διαφοραί θρησκευτικών αντιλήψεων μεταξύ ημών. Δεν θεωρούμεν όμως απαραίτητον την εξάλειψιν αυτών δια την επίτευξιν της ειρήνης των καρδιών μας και της κοινωνικής ειρήνης. Σεβόμεθα τον συνάνθρωπον και τας πεποιθήσεις του και ακριβώς επί του σεβασμού αυτού οικοδομούμεν τον μετ' αυτού διάλογον και την μετ' αυτού ειρηνικής συνεργασίαν».⁴⁹

Βασικές αρχές της ορθόδοξης παράδοσης, που διαπνέουν απ' άκρου εις άκρον τις πανορθόδοξες αποφάσεις⁵⁰ και τις αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου σχετικά με την προώθηση του διαθρησκευτικού διαλόγου είναι η έννοια του Θεού ως αγάπης που εκχύνεται αδιακρίτως σε ολόκληρο τον κόσμο, η πίστη στην αξία κάθε ανθρώπινου πλάσματος ως δημιουργήματος κατ' εικόνα Θεού και το χρέος των Χριστιανών να αγαπούν τους πάντες κατά το πρότυπο του Χριστού και να ενδιαφέρονται για την επικράτηση της ειρήνης και της δικαιοσύνης στον κόσμο. Οι αρχές αυτές που (χρειάζεται να) βιώνονται στη θεία Ευχαριστία και σε όλη τη μυστηριακή ζωή αποτελούν τα εστιακά σημεία από όπου καλούνται οι ορθόδοξοι να βλέπουν την συνευθύνη τους και τη συνεισφορά τους στην «επικράτηση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφосύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών, και στην άρση των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων».

⁴⁹ Βλ. εναρκτήρια ομιλία του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, «Η Διαθρησκευτική Συνάντησις των Βρυξελλών», σ. 7-13, εδώ 12.

⁵⁰ Για τις αποφάσεις και το πνεύμα των ορθόδοξων Διακηρύξεων πριν την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο σχετικά με την προώθηση του διαθρησκευτικού διαλόγου βλ. Γ. Μαρτζέλος, «Ορθοδοξία και Διαθρησκευτικός Διάλογος», του ίδιου, *Ορθοδοξία και σύγχρονοι διάλογοι*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2008, 375-395, ιδίως σ. 380 κ.εξ.